

İrk-Sonrası Bir Dünyada Kamusal Alandan Soykırıma Öteki ve Modernleşme

Sümeyye SAKARYA*

Özet

Barack Hussein Obama'nın 2008'de ABD'nin ilk siyahı başkanı olarak seçilmesi ve artık Holokost'un utanılacak kötü bir geçmiş olarak kabul edilmesi gibi bazı deneyimler ırkçılığın ve ırk referanslı düzenin bittiği iddialarına yol açmıştır. Ancak bu ırk-sonrasılık argümanlarına rağmen, Çin'in Uygur soykırımı, Avrupa'da aşırı sağın yükselişi, artan İslamofobi ve ABD'deki siyahi cinayetleri devam etmektedir. Bu ırkçılık tecrübelerinden en sarsıcısı ise 7 Ekim'den sonra hızlandırılmış bir versiyonunu seyrettiğimiz, İsrail'in Filistin'deki soykırımı olmuştur. Bu durum, "herkesin" ırkçılığı "kötü" kabul ettiği ırk-sonrası bir dönemde, bu ölçekteki ve vahşilikteki katliamlar nasıl mümkün olabilir ve bu katliamları gerçekleştirenler nasıl olur da "ötekine" yaptıklarını meşru görebilir sorularını gündeme getirmektedir. Bu makalede, ötekiyle olan ilişki ve modernleşmenin imkânları bağlamında sözü edilen soruları ele alacağım. Yazının ilk bölümünde kimlik ve ötekiyle kurulan ilişki açısından meşruiyet sürecinin nasıl doğal bir şekilde oluştuğunu kamusal alan kuramları ve farklı meşruiyet söylemleri aracılığıyla inceleyeceğim. Makalenin ikinci bölümünde ise özellikle kamplarda tecessüm etmiş büyük ölçekli soykırımların nasıl mümkün olduğu sorusunu Zygmunt Bauman'ın "Kamplar Çağı" değerlendirmesi üzerinden tartışacağım. Modernleşmenin kamusal düzeyde ötekiyle olan ilişkisinin şekillenmesindeki rolü de bu bölümün ana odaklarından birisi olacak. Son olarak da Bauman'ın 20. yüzyıl bir kamplar mı yoksa uyanış çağı olarak mı anılacak sorusunu ırk-sonrasılık tartışmalarına referansla cevaplamaya çalışacağım.

Anahtar Kelimeler: İrk-Sonrası, Kamusal Alan, Öteki, Kamplar, Soykırım

Abstract

The experiences, such as Obama's election as the USA's first black president in 2008 and the recognition of the Holocaust as a shameful past, have led to claims that racism and race-based order are over. However, despite these arguments of post-raciality, China's Uyghur genocide, the rise of the far right in Europe, increasing Islamophobia, and the killing of black people in the USA continue. The most shocking of these experiences of racism has been Israel's genocide in Palestine, an accelerated version of which we have watched after October 7. This situation raises the questions of how massacres and brutality of this scale are possible and how their perpetrators can see what they do to the "other" as legitimate in a post-racial era where "everyone" regards racism as "bad". In this article, I address these questions in the context of the relationship with the other and the possibilities of modernisation. Firstly, through public sphere theories and different legitimisation discourses, I examine how the legitimisation process naturally occurs regarding identity's relationship with the other. Secondly, through Zygmunt Bauman's "Age of Camps", I discuss how large-scale genocides, especially those embodied in camps, are possible. The role of modernisation in shaping the relationship with the other at the public level is also one of the main focuses of this section. Finally, I mobilise post-raciality debates to answer Bauman's question of whether the 20th century will be remembered as an age of camps or an age of awakening.

Keywords: Post-Race, Public Sphere, Other, Camps, Genocide

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, sakaryasumeyye@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5738-0222

Giriş

Barack Hussein Obama'nın 2008'de ABD'nin ilk siyahi başkanı olarak seçilmesi ırkçılık tartışmalarındaki dönüm noktalarından birisi olmuştu. Yıllarca beyazlarla aynı otobüs koltuğunu paylaşması bile mümkün olmayan bir siyahinin, bir Amerikan vatandaşının gelebileceği en üst düzeye seçilmesi ırkçılığın ve ırk referanslı düzenin bittiği iddiasını gündeme getirmişti. Üstelik bu ırk-sonrası dönem sadece ABD için de tartışılmıyordu. Holokost'un "yanlış" olduğunun başta Almanya olmak üzere dünyaca kabul edilmesi, ırkçılığın hem sebebi hem de sonucu olan köleliğin ve sömürgeciliğin geçmişte bırakılması gereken "utanılacak kötü deneyimler" olarak düşünülmesi, artık ırk-sonrası bir dünyada yaşadığımızı işaret etmekteydi. Ancak bu ırk-sonrasılık argümanları bir yanda sürüp giderken, diğer yandan da Çin'in Uygur soykırımını, Avrupa'da aşırı sağın yükselişini, küresel ölçekte artan İslamofobiyi, Black Lives Matter'a götüren siyahi cinayetlerini ve Türkiye'nin seçilme ihtimali olan iki Cumhurbaşkanı adayından birisinin tüm ülke sokaklarını süsleyen "Suriyeliler gi-de-cek!" yazılı pankartlarını gördük.

Şahitlik ettiğimiz bu ırkçılık tecrübelerinden en sarsıcısı ise 7 Ekim sonrası canlı yayında seyrettiğimiz ve hâlâ seyrediyor olduğumuz, İsrail'in Filistinlilere uyguladığı soykırım oldu. Aslında, İsrail'in ırk-sonrasılık söylemlerine karşı çıkan akademisyenlerin ilk referansı olan bu sömürgeci ve soykırımcı pratiği yeni değildi. Fakat, 7 Ekim'le birlikte, yıllardır ağır çekimde izlediğimiz bu soykırımın, hızlandırılmış ve mümkün olan en uç noktaya profesyonelce taşınmış bir versiyonuyla karşılaştık. Bombalanan evler, yakılan hastaneler, buldozerle ezilen, parçalanan, çürümeye ve sokak hayvanlarına terk edilen cesetler, yakınlarının naaşlarını veya bir parçasını -tabi bulabilecek kadar "şanslılarsa"- poşetlerde ve sırt çantalarında taşıyan babalar, kardeşler, çocuklar. En kapsamlı acı ve vahşet tasvirlerinin bile tanımlamaya yetmeyeceği, en ağır suçlulara karşı işlense bile onaylanamayacak görüntüler. Öte yandan ise, işleyenlerin ve destekleyenlerin kendilerince meşrulaştırmakta çok da zorlanmadığı, hatta demeçlerinden ve paylaşımlarından anladığımız üzere faili olmaktan zevk dahi duyduğu bir süreçti bu. Üstelik, kurbanlarının büyük çoğunluğu çocuk, kalanlarsa yıllardır kendi halinde yaşam savaşı veren siviller olmasına rağmen duyulan bir zevk. Peki dünyanın önemli bir kısmı izlemeye dahi tahammül edemeyip protesto için sokaklara dökülmüşken, bu katliamı gerçekleştirenler nasıl oluyor da yaptıklarını meşru görmeye kalma-

yıp üstüne bir de bir görev bilinciyle hareket edebiliyordu? Soruyu daha da kapsamlı hale getirecek olursak, “herkesin” ırkçılığı “kötü” kabul ettiği ırk-sonrası bir dönemde bu ölçekteki ve vahşilikteki bir katliam nasıl mümkün olabiliyordu?

Bu makalede, ötekiyle olan ilişki ve modernleşmenin imkânları bağlamında bu soruları ele alacağım. Sorular her ne kadar “kötü insanlar” cevabıyla geçiştirilebilecek kadar basit gibi görünse de sosyal-siyasal hayatın şekillenmesinde merkezi bir konuma sahip ve dolayısıyla da ayrıntılı bir şekilde ele alınmaları önemli. Zira yüzyıllarca süren sömürgelerin başlangıcı ve sürdürülebilmesi, soykırımların ve katliamların gerçekleştirilmesi bu sorulara verilen cevaplarla mümkün olmuş. Birileri, bir yerlerde, bir şekilde, “ötekine” bir şeyler yapmayı ve bunu sürdürmeyi meşru görmüş ve göstermiş. Bu meşruiyet iddialarının bazı güçlü gruplar veya güçlü olabilecek yığınlar tarafından inanılmasa bile kabul edilmesi de sürecin devamı için yeterli hale gelmiş. Çünkü, günün sonunda kararları veren ve gerçekleştiren, şartların da sağladığını imkanla, bir söylemin meşruiyetinden ziyade eylem gücü olmuş ve oluyor. Yazının ilk bölümünde kimlik ve ötekiyle kurulan ilişki bağlamında bu meşruiyet sürecinin nasıl doğal bir şekilde oluştuğunu kamusal alan kuramları ve farklı meşruiyet söylemleri üzerinden inceleyeceğim. Beraber, barış içinde yaşama saikiyle ortaya çıktığı kabul edilen bazı kamusal alan yorumlarının aslında nasıl da bir soykırıma evrilebileceği, ötekiyle kurulan masumane ve “iyi niyetli” bir ilişkinin ve onun teorisinin soykırımı nasıl meşrulaştırabileceği bu bölümdeki temel mesele olacak. Makalenin ikinci bölümünde ise özellikle kamplarda tecessüm etmiş büyük ölçekli soykırımların nasıl mümkün olduğu sorusunu Zygmunt Bauman’ın “Kamplar Çağı” değerlendirmesi üzerinden tartışacağım. Modernleşmenin kamusal düzeyde ötekiyle olan ilişkinin şekillenmesindeki rolü de bu bölümün ana odaklarından birisi olacak. Son olarak da Bauman’ın 20. yüzyıl bir kamplar mı yoksa uyanış çağı olarak mı anılacak sorusunu ırk-sonralsık tartışmalarına referansla cevaplamaya çalışacağım.

Kimlik, Öteki ve Düşman

Kimliklerin ilişkiyel ve farklılığa dayalı tabiatı gereği ötekiyle olan ilişkimiz varoluşumuzun kaçınılmaz, hatta gerekli bir parçası haline gelir (Mouffe, 2013: 5). Kimliklerimiz ilişkiyeldir, çünkü referansa imkân veren bir ilişkiler ağının içinde olmadığı sürece hiçbir şey veya

özne bir kimlik kazanamaz. Anne çocuğa, kardeş bir diğer kardeşe, öğretmen öğrenciye, doktor hastaya, amir memura nispetle, onunla kurduğu ilişki üzerinden bu kimliği kazanır. “Ağaç” derken, ğ ve ç ile kurduğu ilişkiden dolayı “Türkçe alfabesindeki ilk harf” kimliğini kazanan “A”nın, $2+A=5$ denkleminde, 2 ve 5 ile olan bağından dolayı kimliği 3 olurken, çoktan seçmeli bir soruda, soru ve diğer seçeneklerle olan ilişkisinden dolayı kimliği “ilk şık” olabilir. Fakat, örneklerden de anlaşılabilceği gibi, A’nın bir kimlik kazanması için sadece ilişkiye değil kendinden “farklı” olan bir “ötekine” de ihtiyacı vardır. Tüm şıkların A olduğu ve sıralamanın olmadığı bir durumda A’nın kimliği oluşmaz. A şıkkı, B olmayan; A harfi, ğ veya ç olmayan, hatta B şıkkı olmayan, 3 olmayan, elma, köpek, kalem, insan olmayan şeydir. On kişinin bir odada bulunduğu yerde, insanları farklılarıyla kimliklendiririz. Sümeyye kimliği, diğer dokuz kişinin farklı kimlikleri olduğu yerde bir anlam ifade eder. Eğer başka Sümeyyeler de varsa, bu sefer, bir Sümeyye’yi diğerinden “farklı” kılan özellikler devreye girer tek ve biricik olan bir Sümeyye’nin kimliğini kurmak için: Sümeyyelerden, başörtülü olan; başörtülülerden, gözlüklü olan; gözlüklülerden kırmızı ayakkabılı olan... Özetle, bir kimliğin toplumsal anlamda, yani bizim için varlığını, ötekiyle olan ilişkisi ve farklılığı mümkün kılmaktadır.

Bunun sonucunda da zaruri olan bu ilişkiyi nasıl yönetebileceğimiz meselesi toplumsal hayatımızın merkezi noktalarından birine dönüşür. Gündelik yaşamda kendimizi nasıl inşa ettiğimiz ve sunduğumuzla ilgilenen mikro düzeydeki çalışmalardan; kamusal alan ve ulus inşası gibi makro düzeye eğilen kuramlara kadar, sosyal-siyasal düşüncenin belki hepsi değilse bile büyük bir kısmı ben/biz’in ötekiyle olan ilişkisine kafa yormaktadır. Bireysel seviyedeki iletişimlerin nasıl idare edilebileceği veya kamusal alanın nasıl düzenlenebileceği gibi tartışmalar bu mevzunun nispeten daha yumuşak tarafına tekabül ederken, savaş ve soykırım üzerine olan tartışmalar ötekiyle olan ilişkinin varabileceği en uç noktalara odaklanmaktadır. Her ne kadar ilk bakışta birbirinden bağımsız ve çok uzak iki tartışma gibi görünse de aslında kamusal alandan savaşa veya soykırma uzanan, en azından uzanabilecek olan çizgiyi biraz irdeleyince fark etmek çok da zor değildir. Zira, ikisi arasındaki fark, ötekiyle kurulan ilişkinin mahiyetinden ziyade yoğunluğu ve şiddetiyle ilgilidir. Mesela, kamusal alanı ve siyasalı, kapasite açısından birbirine denk farklı aktörler tarafından gerçekleştirilen ve değiştirilebilecek, yani canlı ve akışkan

bir ortam olarak tasavvur eden bir görüşün savaşı kabul etmesi veya ona evrilmesi muhtemeldir. Çünkü, bir yaklaşımın, kamusal alanı, verili kimliklerin değişmez prosedürlere göre hareket ettiği bir yer değil de her an herkes tarafından değiştirilebilir bir yer olarak resmetmesi, bu yaklaşıma göre tüm aktörlerin, daha doğrusu aktör olan her topluluğun, en azından kapasite açısından, denk olduğu anlamına gelir. Bu yaklaşımlara göre var olan düzenin ve güç dengelerinin alt üst olması her zaman olasıdır.

Bu dönüşüm de kamusal alanı yeniden şekillendirmek adına bir mücadeleye girilebileceği anlamına geldiği için, ötekiyle olan ilişki de düşmanlığa ve savaşa evrilebilecek bir ilişki olur. Bir anlamda, ötekini kendine denk görmek, dostluk kadar düşmanlığı ve savaşı da getirebilir. Zira, ötekiyle olan farklılıkları yönetmek her zaman mümkün olmaz ve verili alan ve kaynaklar iki farklı kimliğin aynı anda var olması için yeterli gelmeyebilir. Bu da denkler arasında, kazananın alanı ve kaynakları yöneteceği bir ölüm-kalım mücadelesine yol açabilir. Ernesto Laclau (1990), Chantal Mouffe (2013), Jacques Rancière (1999) ve Carl Schmitt (2007) gibi, anlaşmazlığı ve çatışmayı siyasal olanın merkezine koyan ve demokrasi gibi beraber yaşama pratiklerini de bu potansiyelin kaçınılmazlığı üzerinden teorize eden düşünürlerin çalışmalarında dost-düşman ilişkisi, yani antagonizm ve savaş her zaman muhtemel bir sonuç olarak göz önünde bulundurulur.

Tabii ki savaşın başka türlü okumaları da yapılabilir, fakat yukarıdaki isimlere dayanarak burada yaptığım okumaya göre savaşın alternatifleri, belki de karşıtı, soykırım olmaktadır. Zira, soykırımda işleyen süreç ötekiyle kurulan ilişkinin denk olmadığı varsayımına, ötekinin ne surette olursa olsun yaşama hakkının bile olmadığı inancına dayanır. Arada hiçbir şekilde kapatılamayacak bir hiyerarşi olduğu için, karşıdaki savaşıma değer denk bir düşman değildir. Çıkış noktası aynı olmasa da Bauman'ın savaş-soykırım ve kurban-düşman farkı hakkındaki değerlendirmesi bu noktada açıklayıcı olabilir. Bauman'a göre soykırımlarda,

“kurbanlar, ne yaptıklarından dolayı değil, ne olduklarından dolayı öldürülürler; daha doğrusu, bugünkü halleri itibarıyla ne olabilecekleri veya ne olamayacaklarından dolayı öldürülürler. Seçilen kurbanların yapabileceği veya yapamayacağı hiçbir şey – buna, teslim olma ya da direniş, itaat ya da militanlık arasında yaptıkları seçim de dahil – ölüme mahkûmiyetini etkilemez” (Bauman, 1995: 203).

Ölüme mahkûm etme kararını verenler, öncelikle kurbanların kim ve ne olduğuna karar verir. Kurbanların “tanımlanması” üzerinde güç sahibi olarak onları isimlendirdikten ve sınıflandırdıktan sonra da kurbanların hayatları üzerinde güç sahibi olabilirler. Yani, sınıflandırmayla başlayan süreç kategorik, sınıfsal bir öldürmeyle, soykırımla sonuçlanmaktadır. Bauman, savaş-soykırım, düşman-kurban ayrımını burada dile getirir:

“Savaşdaki düşmanların aksine, soykırım kurbanlarının benlikleri yoktur ve dolayısıyla eylemleriyle yargılanamayacak türde öznelendir. Hatta bunların, suçlu ve günahkâr olma anlamında bile benlikleri yoktur. Tek ve yeterli suçları, suçlu veya devasız bir hastalığı olan hasta olarak tanımlanmış bir kategoriye sınıflandırılmış olmalarıdır. Son tahlilde suçlanmakla suçludurlar” (Bauman, 1995: 204).

Bu durum da kurban kategorisine yerleştirilenle kurulan ilişkinin, düşman olarak sınıflandırılanınkinden farklı olarak monolojik olduğunu göstermektedir. Bu açıdan, “bu güçlü monolojik karakteri, tüm diyalogların bu kararlı şekilde önlenişi, ilişkilerin bu önceden hazırlanmış asimetrisi hem yazarlık hem de oyunculuğun bu tek taraflılığı,” Bauman’a göre “tüm soykırımların en belirleyici kurucu özelliğidir.” Zira, “eğer ilişkisinin yapısının şu ya da bu şekilde monolojik olması engellenirse, soykırımın bırakın gerçekleştirilmesini, tasavvur edilmesi bile mümkün olmaz” (Bauman, 1995: 204).

Özetle, ötekiyle kurulan ilişkinin “asimetrisi”, soykırma giden yolun ilk adımıdır. Her ne kadar Bauman yukarıda alıntılanan metinde bu bahse girmese de kendisinin tespitini geriye doğru yürüterek günlük hayattaki “nasıl” bir öteki ve kamusal alan kuramının soykırımı meşrulaştırabileceğini tespit etmek mümkündür. Aslında, iletişimsel eylem ve söylem etiği gibi kuramlar üzerinden inşa ettiği, antagonizmi dışarıda bırakan, uzlaşmacı ve müzakereci kamusal alan ve öteki tasavvuruyla meşhur Jürgen Habermas’ın Filistin’deki soykırma açık desteği böyle bir geriye doğru okumaya çok fazla ihtiyaç da bırakmamaktadır. *Dayanışma Prensipleri. Bir Beyanname* adıyla, 7 Ekim ve sonrasındaki sürece dair, 13 Kasım 2023’te, içlerinde Jürgen Habermas’ın da bulunduğu dört Alman isim tarafından yayınlanan metinde, Yahudi karşıtlığı (antisemitizm) bağlamında, İsrail’le ve

Almanya'daki Yahudilerle dayanışma içinde olunması gerektiği belirtilmektedir (Deitelhoff vd., 2023). Kısa sürede gündeme oturan ve çok fazla tepki alan metne cevaben, Türkiye dahil dünyanın pek çok yerinde eleştiri yazıları kaleme alınmış, karşıt beyannameler yayınlanmış ve bir filozof olarak Habermas'ın mirası tartışmaya açılmıştır. Bu tartışmaların bir kısmı Habermas'ın kendisiyle çeliştiği iddiası üzerinden hareket ederken, diğer bir kısmı da aslında Habermas'ın duruşunun Avrupa felsefesi ve kendisinin Avrupalılığıyla gayet tutarlı olduğunu savunmuştur. İlk gruptaki, Habermas'ın teorisiyle pratiğinin birbiriyle çeliştiği, dolayısıyla da soykırım desteğinin kuramsal yaklaşımından hayal kırıcı bir sapma olduğu yönündeki eleştiriler, bazı okuyucuları için Habermas'ın kamusal alanından ve ötekisinden soykırıma giden, en azından gidebilecek olan yolun yeterince net olmadığına işaret etmektedir. Bu da eleştirileri de göz önünde bulundurarak, bu yolu netleştirmeyi gerektirir. Tartışmayı özetlemek ve mezkûr netleştirmeyi sağlamak adına, burada sadece, ikisi de İslam dünyası, özellikle de İran konusunda çalışan ve "Avrupalı" olmayan Asef Bayat ve Hamid Dabashi'nin cevaplarına odaklanacağım.

Habermas'a yapılan ilk eleştirilerden birisi, post-İslamcılık çalışmalarından tanıdığımız Asef Bayat'ın kaleme aldığı, *Jürgen Habermas, Konu Gazze'ye Gelince Kendi Fikirleriyle Çelişiyor* başlıklı mektup olmuştur (2023). Mektupta tekrar eden vurgularından biri, Habermas'ın tutumunun rasyonel diyalog, ifade özgürlüğü, kamusal alan, müzakereci demokrasi, eşit vatandaşlık gibi kendisinin yıllardır savunduğu değerlerle çeliştiği hakkındadır. Bayat, Habermas'ın 1998'de Mısır'da verdiği bir konuşma ve o akşam aralarında geçen sohbetin hikayesinden başlayarak kurar bu "çelişkinin" anlatısını ve ilgili vurgularını. Bayat, öncelikle, Habermas'ın "kamusal alan, rasyonel diyalog ve demokratik hayata dair fikirleri"nin, "Ortadoğu'da İslamcılarının ve otokratların 'İslam'ı koruma' kisvesi altında ifade özgürlüğünü bastırıldığı bir dönemde" nasıl da "temiz bir nefes gibi" geldiğini dile getirir. Kahire'de, Habermas'ın "temel kavranların(ız)da" ulusötesi bir kamusal alanı ve kültürler arası diyalogları teşvik etmek için büyük bir potansiyel" görmüşler ve Habermas'ın, "Özgür tartışma yoluyla uzlaş-gerçeğe nasıl ulaşılabilirliğine dair iletişimsel felsefesi(z)in özünü" önemsemişlerdir. Ancak imzaladığı beyannamede Habermas, "'İsrail'in eylemlerine' yönelik eleştirileri 'Yahudi karşıtı tepkilerle' karıştır(arak)" sessizliği teşvik etmekte ve tartışmayı boğmaktadır. Asef Bayat, "Eğer özgürce

konuşmalarına izin verilmezse, insanların neyin doğru, neyin yanlış olduğu konusunda nasıl müzakere etmeleri gerekiyor? Sizin meşhur ‘kamusal alan’, ‘rasyonel diyalog’ ve ‘müzakereci demokrasi’ fikrinize ne olacak?” diye sormaktadır. Habermas’a. Kendisinin, Alman istisnacılığı kaynaklı, Filistinlilerin acısından bahsetmeyi Yahudi hayatına haksızlık sayması sonucu, “(b)azı insanlar daha değerli insanlar haline gelmekte, bazıları daha az değerli ve bazıları da değersiz olmaktadır. Bu mantık rasyonel diyalogu kapatır ve ahlaki bilinci duyarsızlaştırır; başkalarının acılarını görmemizi engelleyen, empatiyi engelleyen bilişsel bir blok oluşturur.” Bayat, bunun bir çelişki olduğu şu cümlelerle özetler:

“Hakikat ve iletişimsel eylem, kozmopolitanizm, eşit vatandaşlık, müzakereci demokrasi ve insan onuru hakkındaki ufuk açıcı fikirleriniz hâlâ son derece önemli. Ancak sizin Avrupa merkeziliğiniz, Alman istisnacılığınız ve İsrail ve Filistin hakkındaki özgür tartışmanın kapatılması, ki buna katkıda bulunuyorsunuz, bu fikirlerle çelişiyor gibi görünüyor.”

Habermas’ın iddialarını sorgulama bakımından Bayat’la benzer eleştirileri dile getiren Hamid Dabashi ise, “çelişki” konusunda Bayat’a katılmadığını ifade ederek, aslında Habermas’ın gayet de tutarlı bir duruş sergilediğini iddia etmektedir (Dabashi, 2024). Dabashi, Gazze’de yaşananların Tel Aviv’de yaşandığı alternatif bir senaryoya başta Almanya olmak üzere batının ve şu anki dünya düzeninin 24 saat bile seyirci kalmayacağını söyler. Ve bunu, “Biz dünyanın çaresiz insanları, tıpkı Filistinliler gibi, yok sayıyoruz. Bu sadece politik bir gerçeklik değil; aynı zamanda kendisine ‘Batı’ adını veren şeyin ahlaki muhayyilesi ve felsefi evreniyle de ilgilidir”, diyerek özetler. Dabashi’ye göre, Avrupa’nın bu ahlaki tahayyülünün dışında kalan batılı-olmayan bizler, onun felsefi evreninde de mevcut değilizdir. Kant’tan Hegel’e, Levinas’tan Zizek’e kadar, “biz, Oryantalistlerin şifresini çözmekle görevlendirildiği tuhafıklar, şeyler, bilinebilir nesnelere (dir). Hal böyleyken on binlerimizin İsrail ya da ABD ve onun Avrupalı müttefikleri tarafından katledilmesi Avrupalı filozofların kafasında en ufak bir duraksamaya neden olmaz.” Bu açıdan Dabashi’ye göre, Habermas kendisiyle çelişmemektedir: “Habermas’ın Filistinlilerin hayatlarını hiçe saymasının onun Siyonizmiyle tamamen tutarlı olduğuna inanıyorum. İsrail Savunma Bakanı Yoav Gallant’ın

açıkça ifade ettiği gibi, Avrupalı olmayanların tamamen insan olmadığı veya 'insan hayvan' olduğu yönündeki dünya görüşüyle tamamen tutarlıdır."

Dabashi'nin çizdiği batı-Avrupa ahlaki tahayyülü ve felsefe evreni, aslında, bu evren içinde ve onu merkeze alarak doğan kamusal alan ve öteki tartışmalarını ve soykırımı götüren meşrulaştırma söylemlerini de konumlandırmamıza yardımcı olmaktadır. Ancak, Bayat'a cevap verirken, Dabashi'nin değinmediği, belki de bu evreni sürdüren bir araçtan fazlası olarak görmediği için değinmeye bile değer görmediği müzakere, rasyonel diyalog, kamusal alan, özgür tartışma gibi meseleler Habermas'ın çelişki içinde olduğu iddiasıyla hâlâ batıdan medet uman, daha doğru bir deyişle, batıya rağmen batı diyerek batıyı batıdan kurtarmaya çalışan oryantalistler için bir referans noktasıdır. Bu açıdan, post-İslamcılık gibi oryantalist ve Avrupa merkezci bir söylemin isim babası olan Asef Bayat'ın da karşı çıktığı soykırımı rağmen, bu değerlerle soykırım arasındaki bağı kurmak yerine hâlâ onlara sarılması çok da şaşılacak bir durum oluşturmaz. Yani, Asef Bayat da tıpkı Habermas gibi, kendi dünya görüşüyle tamamen tutarlı hareket etmektedir.

Bayat'ın kurmak için vakit harcamadığı ve yukarıda işaret ettiğim bağa gelirse, kamusal alanın ve ötekiyle olan ilişkinin verili kimlikler üzerinden müzakere ve rasyonel diyalog gibi stabil prosedürlerle yönetildiği anlayışların savaştan ziyade soykırımı evrilmesi muhtemel gözükmektedir. Zira, müzakere prosedürlerinin kim tarafından ve nasıl belirlendiği, demokrasinin ve rasyonelliğin neye ve kime göre tanımlandığı, Habermas'ın söylem etiğinin dışarıda tutmayı şart koştuğu şiddet, güç ve tahakkümün kimin hilesi olduğu için aslında olmadığına inanıldığı gibi pek çok soru Bayat'ın övdüğü Habermasçı kamusal alan-öteki tartışmalarında cevaplanmaz. Aktörlerin, verili düzendeki kurallara göre verili kimlikleriyle hareket etmesi beklenir. Hatta, ötekilikleriyle dahil edilebilecekleri bir söylem etiği ve kamusal alan düzenlemesi varsayılır (Habermas, 1998: 39-44). Acaba bu verili kimlikler ve düzenlemeler gerçekten eşitlik ve özgürlüğe imkân tanıyor mu, gerçekten güç ilişkilerinden bağımsız mı ve olabilirler mi, eğer güce ve şiddete kamusal alanda yer yoksa dilsizleştirilmişler ve sistemin ilk kurulma anında olmamaları sebebiyle sistem tarafından eşit görülmeyen veya yok sayılanlar sistem eleştirisini nasıl yapabilir gibi sorular yanıtız bırakılır. Tıpkı o meşhur beyannameye, 7 Ekim öncesi

sömürgeciliği ve katliamları yok sayarak, “ Hamas’ın aşırı vahşeti ve İsrail’in buna tepkisinin yarattığı mevcut durum” diye başladığı gibi, kamusal alan ve öteki teorilerine de bunları yöneten tanımlamaların ve prosedürlerin kim tarafından ve nasıl, ne şartlarda yapıldığına bakmadan başlar Habermas.

Diğer bir ifadeyle, birini öteki ve aşağı yapan, bir grubu “kurumsal(a) çeviri” yükümlülüğüyle kamburlaştıran (Habermas, 2008: 130-132) ve kamusal alanın düzenindeki doğruya, yanlışa ve normale karar veren “kökenseş şiddet” (Derrida, 2017: 173), Habermas’ın kamusal alanında tartışmaya açık değildir. Ötekiyle en baştan asimetrik olarak kurulan ve bu yüzden karşılıklı öldürmeye, yani düşmanlığa ve savaşa dönüşemeyen ilişki, doğal olarak “insan-hayvan” olan ötekinin, yani beyannamedeki “insan onuru”na bir İsraili kadar layık görülmeyen Filistinlilerin meşrulaştırılmış, tek taraflı katliamıyla sonuçlanır. Hamas’ın, 70 yıllık şiddete cevap olmasına rağmen meşru görülmeyen şiddeti, İsrail’in elinde bütün orantısızlığına rağmen meşru görülebilir. Zira, Filistin’in işgali-İsrail’in kurulması şeklinde gerçekleşen “kökenseş şiddet” ile kendini tesis eden sistem, sonradan gelen her kuralı Habermas için otomatik olarak normalleştirmektedir.

Aslında, Dabashi’nin de vurguladığı üzere, Habermas’ın ırkçı Avrupalılığı ve modernleşme anlayışı (Hesse, 2007), Avrupa felsefesinin temel taşlarından birini oluşturmaktadır. “İsrail Savunma Bakanı Yoav Gallant’ın açıkça ifade ettiği gibi, Avrupalı olmayanların tamamen insan olmadığı veya ‘insan hayvan’ olduğu yönündeki dünya görüşü” (Dabashi, 2024), ötekine yapılan zulümlerin meşrulaştırılmasını sağlayan Avrupalı pek çok söylemden sadece birisidir. Bu bağlamda meşrulaştırma işlevi gören söylemlerden en aşına olduğumuz muhtemelen Stuart Hall’ın *Batı ve Bakiyesi (the West and the Rest)* olarak isimlendirdiği, batının kendisini üstün olarak inşa etmek için çeşitli stratejilerle “ötekini”, bakiyesi olarak konumlandığı söylemdir (1996). Çocukluğumuzda izlediğimiz Tarzan ve Rambo filmlerinden, üniversitede dinlediğimiz Aydınlanma Çağı ve Sanayi Devrimi masallarına kadar doğru olduğuna inandırıldığımız pek çok karşılaşma bu söylemin bir tezahürüdür. Afrika ormanlarında - ya da biz çocuklar için ormandan ibaret olan Afrika’da - yaşayan maymun-adam Tarzan, Afganistan’ı kurtaran Rambo, dünyaya akli kullanmayı öğreten Kant ve sanayiye keşfedip diğer ülkelerin de kalkınmasını sağlayan

İngiltere... Her ne kadar birbirinden farklı hikayeler gibi görünseler de bu anlatılar, onları Batı ve Bakiyesi söylem ailesinin üyeleri olarak görmemizi mümkün kılan benzerliklere ve ilişkilere sahiplerdir: Öğretilmesi, kurtarılması, terbiye edilmesi veya öldürülmesi gereken hayvani, cahil, zayıf veya barbar, dolayısıyla sadece “batının bakiyesi” olarak tanımlanabilecek bir öteki yaratırlar. Kendinden sadır, özgün bir ismi olmayan, kendini adlandıramayan, ancak ve ancak batıya referansla, ondan arta kalan, artık, bakiye olarak adlandırılabilen bir varlıktır bu öteki. Bu meşrulaştırma söyleminden sonra artık her şey çok daha kolay olur: Ötekini medenileştirmek veya dünyayı ötekinden kurtarmak için yapılan her şey mübahtır. 15.-17. yüzyıllarda, “coğrafi keşifler” olarak anlatılan sömürge döneminde, başta Amerikan yerlileri (Kızılderililer) olmak üzere “keşfedilen” bölgelerin yerlilerine uygulanan soykırımdan, Almanların 1900’lerin başındaki Namibya ve Fransızların 20. yüzyılın ortasındaki Cezayir soykırımına kadar, bu söylemin mübah kıldığı sayısız katliamdan söz etmek mümkündür.

Batı ve Bakiyesi söylemi soykırımı meşrulaştıran söylemlerden sadece biri olmasına rağmen, Nazilerin ve Siyonistlerin söylemleriyle de pek çok benzerlik taşımaktadır, ki ikisi de bazı durumlarda, Dabashi’nin de belirttiği üzere, ilk söylemin parçası olarak işlemektedir zaten. Basit bir örnek vermek gerekirse, ötekinin “hayvan” olarak betimlenerek insan-dışı kılınmasını bu vahşetlerin pek çoğunda görürüz. Mesela Batı ve Bakiyesi söyleminin kilit figürlerinden Kant, siyahlardan ve Amerikan yerlilerinden bahsederken, hiçbir zaman akıllarını kullanamayacaklarını, yani aydınlanma olarak tanımladığı şeyin bu “çocuklar” için mümkün olmadığını, hayvan(i) ve insan(i) olarak iki yönelimi olduğunu iddia ettiği insanlığın sadece hayvani tarafında var olduklarını söyler. Dolayısıyla da siyahların eğitilmeleri sonucu ulaşabilecekleri en üst noktanın beyaz adama hizmet etmek ve köle olmak olduğunu dile getirir (Baumeister, 2021). Hatta bu tarz referansları bir sömürgecilik hali olarak değerlendiren Frantz Fanon, “yerleşimcilerin yerlilerden bahsederken kullandığı terimler hayvanlara-dair (zoological) terimlerdir” tespitinde bulunur (1963, s. 42). Benzer biçimde, Nazilerin Yahudiler için “Yahudi parazit,” insanlığın “hayvani materyalizasyonunu” (bestial materialization) sağlayan hayvan-insanlar (Steizinger, 2021: 102-103), fareler ve bitler gibi tabirler kullandığı bilinmektedir. 100 gün içinde en az 800.000 Tutsinin katledildiği 1994 Ruanda soykırımına giden süreç de çok farklı cereyan

etmemiştir. Radikal Hutular'ın Tutsilerden sürekli "hamam böcekleri" ve "yılanlar" olarak bahsetmesi sürecin seyrini ciddi bir şekilde hızlandırmıştır (Swart, 2020).

Ötekinin hayvanlaştırılmak suretiyle insanlığından mahrum edilmesine (dehumanization) İsrail'in Filistin soykırımında da söz konusudur. Dabashi'nin de bahsettiği, İsrail Savunma Bakanı Yoav Gallant'ın "İnsansı hayvanlarla savaşıyoruz ve ona göre hareket edeceğiz" ifadesi, İsrailli Tümgeneral Ghassan Alian'ın "Hayvanlara böyle davranılmalı. (Gazze'de) Elektrik ve su olmayacak, sadece yıkım olacak. Cehennemi istediniz, cehennemi göreceksiniz" sözleri veya İsrail'in eski Birleşmiş Milletler Daimi Temsilcisi Dan Gillerman'ın, Filistinlileri "korkunç, insanlık dışı hayvanlar" olarak tanımlaması Filistinlilerin hayvanlaştırılmasının örneklerinden sadece birkaçıdır (Özkan, 2024). Bu hayvan referansları sayesinde, İsrail ve destekçileri, Filistinlilere bir şeyler yapmayı ve bunu sürdürmeyi meşru görmekte ve göstermektedir. Daha doğru bir ifadeyle, Filistinlileri hayvanlaştırarak insanlığın dışında bırakmak bir soykırımı ve daha geniş bağlamda sömürgeleş-tirmeyi meşrulaştırmanın araçlarından biri haline gelir. Temel ihtiyaçlarının giderilmesi hariç iletişim ve muhakeme yetisi dahi olmayan, yani kamusal alanda gerekli *logos*'tan mahrum olan hayvanların üzerinde kullanılan kuvvetin insanca olması şart veya mümkün değildir. Hatta gerekli ehlîleştirme sürecinden geçmeyen veya geçemeyecek olan bazı vahşi hayvanların katledilmesi insanların güvenliği ve refahı için elzemdir. Dolayısıyla da Filistinlilerin öldürülmesi sadece meşru olmakla kalmaz, İsrail'in ve söylemini satın alanların çarpık Hamas portresi ve bu portreye yapılan referanslarla birlikte elzem olur.

Özetle, kamusal alandaki asimetriyle başlayan kimlik-öteki ilişkisi, ötekini "hayvanlara-dair (zoological) terimlerle" inşa etme söylemine kadar evrilebilir ve bu söylem, sömürge ve soykırım tarzındaki güç ilişkilerine imkân veren meşruiyet zeminlerinden birisi olarak işlev görmektedir. Ancak ne bu inşa soykırımların meşruiyet iddia ettiği tek zemindir ne de soykırımı gerçekleştiren çıplak gücün - belirli bir noktaya kadar - böyle bir meşruiyete ihtiyacı vardır. Zira çoğu zaman çıplak güç kendi imkânını ve meşruiyetini salt varlığından yaratabilir. Peki bu yaratılış veya yaratılışlar başka nasıl mümkün olur? Meşruiyet, imkân, güç ve öteki-kimlik arasındaki ilişkilerin doğası, biçimleri ve soykütüğü nedir? Bunlar soykırma giden süreçlerde nasıl bir işlev görür? Filistin'de seyrettiğimiz soykırım tüm bu tartışmalar bağlamında nasıl

anlaşılabilir? Bir sonraki bölümde, bunlar ve benzer sorular eşliğinde öteki/Filistin ve soykırımın imkânı meselesini, Zygmunt Bauman'ın *Kamplar Yüzyılı?* metni üzerinden ele alacağız.

Kamplar Çağı? Modernleşme ve Soykırım

Makalenin başında soykırımı giden sürecin “kötü insanlar” cevabıyla geçirilebilecek kadar basit olmadığını dile getirmiştım. Zygmunt Bauman'ı (1925-2017) 20. yüzyılı “yeniden-değerlendirmeye” iten sebeplerden birisi de bu “kötü-lük” cevabının yetersizliğidir. 20. yüzyılda gerçekleştirilen katliamların boyutu ve vahşiliği “kötü insan” istatistikleriyle açıklanabilecek gibi değildir. Kendisi de Holokost kamplarından kaçarak hayatta kalmış bir Yahudi olan Bauman, 1995 tarihli bir yazısına “Kamplar Yüzyılı?” başlığını verir. 17. yüzyıl Akıl, 18. yüzyıl Aydınlanma, 19. yüzyıl Devrimler Çağı olarak adlandırılmıştır sonraki nesiller tarafından. Peki tüm bu dört yüzyıllık ilerlemenin, gelişimin ve modernleşmenin ardından gelen 20. yüzyıl nasıl olur da Auschwitz'in ve Gulag'ın gölgesinde bir Kamplar Çağına dönüşür? Tüm bu modern, aydın, uygar, rasyonel, hukuka bağlı, disiplinli, barışçıl ve güler yüzlü iyi insanlar nasıl olur da tarihte eşi benzeri görülmemiş bu katliamları gerçekleştirebilir? Nihayetinde kamplar modernleşmenin kurtulmaya çalıştığı modern-öncesi barbarlığın değil bizzat modernleşmenin bir icadıdır (Bauman, 1995: 192-195).

Bauman'ın kamplar nasıl mümkün olmuştur sorusuna kısa cevabı modernleşmedir. 20. yüzyılın bize öğrettiği şey, modernleşmenin sadece çok üretim, zenginleşme, hızlı-özgür seyahat ile ilgili değil aynı zamanda, “hızlı ve etkin öldürme” ve “bilimsel olarak tasarlanan ve yürütülen soykırım” ile de ilgili olduğudur (Bauman, 1995, s. 193). Zira bu hızlı, sistematik ve büyük ölçekli katliamların mekânı olan kampları mümkün kılan şey modern uygarlıktır. Burada Bauman, daha önce *Modernleşme ve Holokost* (1989) kitabında ayrıntılı olarak ele aldığı, modern uygarlığın üç özelliğinin bu imkânı verdiğini söyler: Uzaktan iş yapma kabiliyeti, eyleme karşı ahlaki kayıtsızlık (adiaforizasyon) ve rasyonel olarak dizayn edilmiş yapay bir nizamı amaçlayan bahçıvan duruşu.

Uzaktan iş yapma kabiliyetini, en basit ve bariz haliyle, “kurbanın yüzüne bile bakmadan öldürebilme” becerisi olarak düşünebiliriz. Modern teknolojiler sayesinde, bir bilgisayar ekranından, bir düğmeye

basılarak insanların üzerine bırakılacak bombalarla veya laboratuvarlarda hazırlanmış kimyasallarla katliamlar gerçekleştirilebilir. Artık hiç kimse öldürmek için bıçaklamak, yakın mesafeden vurmak veya boğmak *durumunda* değildir. Dolayısıyla da “katilin merhametsiz olmasına gerek yoktur;” zira “merhamet hissedeceği bir *durum* yoktur” (Bauman, 1995: 195). Katil kurbanı olan bedenlerin gözlerine, çığlıklarına, acılarına veya parçalanışlarına şahitlik etmez. Bu da katliamı kolaylaştırır. Vicdan azabı duyulacak bir *durum* olmadığı için vicdanı olan bile katil olabilir. Ancak Bauman’a göre “uzaktan iş yapma kabiliyetinin” asıl önemi, aktör ve hedef arasında yarattığı bu “fiziksel ve görsel mesafeden” ziyade “toplumsal ve psikolojik mesafede” yatmaktadır. Modern zamanlardaki örgütlenme sistemi bu mesafeyi üç farklı yönden üretmektedir.

Birincisi, bir fikir ve onun etkisi arasında uzun bir icracılar zinciri olduğu için, her bir bireyin icra ettiği iş aslında “aracı” bir iştir. Herkes bir zincir içinde emir alır, emri yerine getirir veya emir verir. Kimse işin tek sahibi, yazarı veya sorumlusu değildir (Bauman, 1995: 196). Mesela IDF’ye sponsorluk yapan Starbucks’ta veya Burger King’te çalışan bir kasiyer; Nazi bürokrasında bir Yahudi’yi evinden edecek bir evrakı taşıyan odacı ya da Doğu Türkistan kamplarına kurulacak kamera sistemlerinin kontrolünü yaptıran veya yapan Çinli bir yetkili kendi açısından sadece bir emri veren veya yerine getiren bir aracıdır; ne amaçlanan düzenin ne de bunun için yapılan işin “yazarı” ya da sorumlusudur. İkincisi, modern sistemde, bir görevin gerçekleştirilmesi yatay ve işlevsel olarak da bölünmüştür. İş bölümü çok ayrıntılı ve spesifiktir. Aktörler projenin genelinden bağımsız gibi görünen, nihai sonucunu düşünmedikleri veya bu sonuca katkıda bulduklarını fark etmedikleri, kendilerine has küçük işler yapmaktadırlar (Bauman, 1995: 196). Mesela Nazilerin kullandığı postalların veya silahların bir parçasını veren fabrikada üretim sürecinde çalışan bir işçi; IDF yemekhanelerinde pişen domatesin ve pirincin ihracatını yapan tüccar; veya Uygur kamplarındaki kameraların yazılımlarının kontrolünü yapan firmanın bir mühendisi, ilk bakışta sonuçla pek de bağlantılı görünmemektedir. Hepsi, sadece, devasa iş bölümünde kendi küçük profesyonel işlerini yapan aktörlerdir ve eylemin nihai sonucunda çok da “belirleyici” bir etkileri yoktur. Sonuçla olan bağları, aktörlerin “vicdanen, yalnızca geriye dönük bakıldığında görülebileceğini iddia edebilecekleri bir bağıdır.” Bir McDonald’s çalışanı, benim Bağcılarda kızart-

tığımız patatesle Filistin'deki soykırımın bir ilişkisi yok diyebilir bir an için. Aynı şekilde, o McDonald's'a yağ satan esnaf veya o yağı taşıyan şoför, iş bittikten sonra geriye dönüp bakmadıkları sürece, kendi açılardan insan öldürme eyleminde "belirleyici" bir etkilileri olmadığını iddia edebilirler. Üçüncüsü, modern örgütlenmede hedefler, faillerin gözünde nadiren "tam insanlardır." Zira modern projeler hedeflerine, özellikler, sayılar, veriler ve istatistikler olarak yaklaşırlar. Dolayısıyla da hedefin ya da etkilenen diğer insanların çok da bir "ahlaki önemi" yoktur. Fabrikatör için önemli olan kaç çift ayağa postal istendiğidir. İhracatçı, IDF askerlerinin kimliğiyle, işiyle değil kaç ton domates veya pirinç tüketekleriyle ilgilenir. Mühendis için de önemli olan çalıştığı firmayla olan ilişkisidir. Bu eylemlerinin hedefindeki veya bir şekilde bu eylemlerinden etkilenecek insanlar, "tam insanlar", dolayısıyla da "ahlaki sorumluluk nesnelere" veya "ahlaki öznelere" değillerdir (Bauman, 1995: 196). Onlara ne olacağı ya da onların verilen hizmet aracılığıyla ne yapacağı aktör için ahlaki açıdan önemli değildir.

Bauman'a göre modern örgütlenmenin bu yönleri kampları mümkün kılan ikinci özelliğe sebep olur: Eyleme karşı ahlaki kayıtsızlık (adiaforizasyon). Tüm bu süreç sonucunda, bireysel eylemlerin toplu ve nihai etkisinin ahlaki önemi, o eylemleri değerlendirirken bir ölçüt olmaktan çıkar ve bireysel eylemler, sonuçları itibarıyla, *ahlaken nötr* hale gelir. Postal parçası yapmanın, pirinç satmanın, bir odadan diğerine evrak götürmenin, patates kızartmanın, yağ taşımanın sonuçlarının ahlaken ne olduğu bu işleri değerlendirirken bir kriter değildir. İş konusunda ahlak sadece organizasyona bağlılık, üretkenlik, proje hedefleri ve emirlere itaat gibi noktalarda akla gelir. Böylece işler gibi aktörler de parçalanarak "rol-icracılarına" dönüşürler. Artık "tam insanlar," bireyler değil, her an yeri doldurulabilecek memurlardır (Bauman, 1995: 197). Yani Ahmet, Sümeyye, Mesut, Yasin, Ayşe, Fatma değil, postal bağcığı üreticisi, odacı, pirinç tüccarı, patates kızartıcısı veya yağ taşıyan şoför olurlar ve yerleri hemen doldurulabilir. Oynadıkları roller Ahmet'i, Sümeyye'yi değil, onların sadece ilgili melekelerini ve yeteneklerini kullanmalarını gerektirir, hatta fazlasını istemez. Bu durum da rol-icrasını ahlaki olarak nötr hale getirir. Çünkü yalnızca *bütün*, *tam* ve *biricik* olan insanlar ahlaki sorumluluk alabilir. Postalı giyenin, pirinçle karnını doyuranın, patatesin parasıyla fonlananın ne yaptığı ahlaken rol-icracısının meselesi değildir. Özetle, bahsettiğimiz modern örgütlenme şeklinin parçalı yapısı, yani "hiç kim-

senin idaresi" olması, ahlaki sorumluluğun da oradan oraya kayarak "hiç kimsenin sorumluluğu" olmasıyla sonuçlanır. Çünkü bir soykırımın sorumluluğunu postal üreticisi, pirinç tüccarı veya patates kızartıcısı gibi isimsiz ve özneliği olmayan aracı melekeler değil, Mesut, Yasin, Ayşe gibi ismi ve ahlaki bütünlüğü olan tam insanlar alabilir. Ancak modern sistemde soykırma giden süreçlerin büyük çoğunluğunda ismi cismi olan tam insanlar bulunmaz. "Bilimsel yönetim" dediğimiz bu iş sistemi sayesinde modern eylem, ahlaki kaygılardan ve sınırlardan kendini kurtarır. Duygular ve ahlaki dürtüler yapılan işle ilgisiz hale gelir. Hatta işi daha etkili hale getirmek için susturulmaları gerekir. Bauman bu durumu şöyle özetler:

"Modernlik insanları daha zalim yapmamış; yalnızca, zalim olmayan insanların zalimce şeyler yapabileceği bir yol icat etmiştir. Modernliğin bayrağı altında, kötülüğün daha fazla kötü insana ihtiyacı yoktur. Rasyonel insanlar, yani modern organizasyonun, gayri şahsi, ahlaken nötrlenmiş (adiaforikleştirilmiş) ağına iyice perçinlenmiş erkekler ve kadınlar, bu işi mükemmel bir şekilde ifa edecektir" (Bauman, 1995: 197-198).

Bauman her ne kadar, "modernliğin bayrağı altında kötülüğün daha fazla kötü insana ihtiyacı yok" dese de ve modern çağın katliamları birkaç kötü insanın acımasızlığıyla açıklanamayacak olsa da kamplar amaçsız da değildir. Modern medeniyetin kamplara imkân veren üçüncü özelliği olan, "rasyonel olarak dizayn edilmiş yapay bir nizamı amaçlayan bahçıvan duruşu" bu durumu açıklar (Bauman, 1995: 196). Bauman'a göre kampların kuruluş ve işleyişlerinin bir gayesi ve mantığı vardır. Tüm bu zalimliğin fitilini ateşleyen ve bir anlamda da bütün yapılanları gerekçelendiren ve *meşrulaştıran* bir niyet mevcuttur: Mükemmel toplumu, evreni yaratmak. Bu açıdan kamplarda olan şey *yaratıcı* bir yıkımdır; "tıpkı tasarlanan bir bahçe güzelliğine ulaşmak için yabancı otların yok edilmesi gibi." Kamplara ve soykırma giden sürecin başındaki öncü isimler, idealindeki kusursuz, çer çöpten arınmış tertemiz bahçeyi yaratmak için her bitkiyi tasarladığı nizamla göre kesip biçen ve gerektiğinde yok eden bir bahçıvan edasıyla çalışırlar. Mesela Hitler için bu çer çöp ve yabancı otlar Yahudiler iken, Lenin içinse belirli sınıflardır. Dolayısıyla Hitler, sadece "üstün" bir ırktan oluşması hasebiyle ırksız, ırktan-temizlenmiş bir toplum tasarlariken, Lenin, sınıfsız bir toplum istemiştir (Bauman, 1995: 198). Benzer şe-

kilde, İsrail, Filistinlilerden temizlenmiş bir toplum hayal ederken; Çin'in estetik nizamını bozan Uygurlardır. Bu yabancı otların tamamı, arzu edilen homojen, yani birbirinin kopyası ve yönetilebilir üstün insanlardan oluşan bir toplumun ve düzenin tesis edilmesini farklı ve aşağı oluşturlarıyla engelliyorlardır. Bu örneklerin hepsinde de "mesele, acı verici belirsizliklerden, müphemliklerden ve olumsuzluklardan - ve dolayısıyla da daha az değerli olanlardan, geri kalmışlardan, öğretilemezlerden ve dokunulamayanlardan kurtulmuş, estetik açıdan tatmin edici, şeffaf ve homojen bir evrendir" (Bauman, 1995: 198).

Bu evren aslında Aydınlanma'nın yaratmak istediği "akıl kralığı"nın bizzat kendisidir: İnsan gücünün doğayı tahakkümü altına aldığı; insanın sonsuz potansiyelinin nihai noktasına ulaştığı; insan aklının, ihtiyaçlara, arzulara, duygulara ve hayallere karşı egemenliğini ilan ettiği modern toplum. İnsanın doğa/sı üzerindeki egemenliğini sağlaması kayıtsız şartsız en öncelikli görev olarak kabul edilince de, "insanların kendileri de fazlalık haline gelir; ve zaten bu ödeve böyle bir öncelik tanıyan totaliter devletler, insanları gereksiz/fazlalık *kılma-ya* çalış(mıştır)" (Bauman, 1995: 200). Sonuç olarak da, zaten gereksiz ve fazlalık kabul edilen insanların, yabancı otların, amaca giden yolda kıyımından geçirilmesi mübah hatta duruma göre lazım hale gelir. Mesela Uygurların 1950'lerden beri Doğu Türkistan'da yaşadıkları, bu modern bahçıvan duruşunun Çin versiyonu olarak düşünülebilir. Bölgeye yapılan yoğun Çin Hanlısı göçleriyle öncelikle aşamalı olarak Uygurlar demografik çoğunlukken azınlık haline getirilmiştir. Bahçenin "Çinileştirme" politikasıyla homojenliği artırılmış ve 1953'te 5 milyon civarındaki nüfusun %75'i olan Uygurlar, 2000 yılındaki nüfus sayımında 18,5 milyona yaklaşan nüfusun %45'ine düşmüştür. 1989 Tiananmen Katliamı sonrası kademeli olarak artan otoriterlikle birlikte de 2014-"Halkın Teröre Karşı Savaşı" ve 2017-"Aşırılığın Ortadan Kaldırılmasına dair Yönetmelik" (Regulations on De-extremification), Uygurların etnik temizliğini tutuklamalar, kamplar, gözetleme sistemleri gibi pek çok politikayla iyice hızlandırmıştır (Çaksu, 2020: 176-177). Uygurların tabi tutulduğu bu uygulamalarla ilgili Komünist Partinin 2018 tarihli bir açıklaması, Bauman'ın hastalıklı otlardan kurtarılıp ıslah edilecek bahçe metaforunun Çin versiyonu gibidir, bir farkla ki, hastalık olarak Yahudiliğin yerini İslam, Aryan'ın yerini (Han) Çinlisi almıştır:

“Aşırı ideolojiyle indoktrine edilmiş kişilerin bir kısmı herhangi bir suç işlememiş olmalarına rağmen hastalığa zaten yakalanmış durumdadır. Hastalığın her an ortaya çıkıp topluma ciddi zararlar verme riski her zaman mevcuttur. Bu nedenle, beyinlerindeki virüsü tedavi edip temizlemek ve normal zihinlerine kavuşturmak için zamanında bir yeniden-egitim hastanesine kaldırılmaları gerekiyor. Tedavi için yeniden-egitim hastanesine gitmenin, insanları zorla tutuklayıp cezalandırmak üzere hapsedmenin bir yolu olmadığını, bunun, onları kurtarmaya yönelik kapsamlı bir kurtarma misyonunun parçası olan bir eylem olduğunu açıkça belirtmeliyiz... Ancak bir gerçek konusunda dikkatli olmalıyız: Yeniden-egitimden geçmiş ve ideolojik hastalıktan kurtulmuş olmak, kişinin kalıcı olarak iyileştiği anlamına gelmez... Bir hastalıktan kurtulduktan sonra, vücudu ve bağışıklık sistemini hastalıklara karşı güçlendirmek için egzersiz yapmazsanız, durum eskisinden daha kötü hale gelebilir” (Çaksu, 2020: 191).

Bu ideal hastaliksız evrenin yaratılmasında, Bauman’a göre kamplar, “kendi sinsi mantıklarıyla”, temel olarak *üç hayati görevi yerine getiren araçlar* olmuşlardır: Laboratuvar, okul ve kılıç. Kampların ilk görevi, daha önce denenmemiş tahakküm ve kontrol mekanizmalarının keşfedildiği ve test edildiği laboratuvarlar olmaktır. Henüz kullanılmamış gözetim sistemleri, orijinal silahlar ve öldürme yöntemleri, insan bedenine ve psikolojisine dair yeni çalışmalar, hepsi kamplarda test edilebilir. En önemlisi de, gelecekte bir kamp gibi yönetilmesi planlanan, kusursuz bir bahçe olarak idame ettirilmek istenecek toplumların ilk denemeleri bu kamplarda yapılmıştır (Bauman, 1995: 201). Bunun bildiğimiz en eski örneklerinden biri, Nazi kamplarından çok daha önce olan tıbbi sömürgecilik veya sömürge tıbbi diyebileceğimiz laboratuvar tecrübesidir. Tıbbın pek çok alanındaki ilerleme, özellikle de jinekolojideki bilgi ve teknik birikimi, Afrikalı kölelerin canlı veya ölü bedenleri üzerinde yapılan deneylerden elde edilmiştir (Sowemimo, 2021). Benzer olarak, İsrail’in tutsak ettiği Filistinlilerin bedenlerini de aynı amaçlarla kullandığı yıllardır bilinen bir durumdur (Quds Press, 2014). Ancak Filistin, bütünüyle bir açık hava hapishanesi veya kampı olarak, “laboratuvar” işlevinin, tıp alanının da ötesinde muhtemelen en kapsamlı ve güncel örneklerinden bir olmuştur.

Mesela, 2023 yılında çıkan *Filistin Laboratuvarı: İsrail İşgal Teknolojisini Dünyaya Nasıl İhraç Ediyor?* adlı kitabında gazeteci Antony Loewenstein, İsrail’in dünya standartlarındaki silah endüstrisi başta

olmak üzere ileri savaş, işgal ve gözetim teknolojilerini ve yöntemlerini Filistinliler üzerinde deneyerek geliştirdiğini ve daha da önemlisi “savaşta test edilmiştir” (battle-tested) diyerek pazarladığını göstermektedir. Örneğin, İsrail’in en büyük savunma şirketi Elbit Systems, direkt Filistinlilerin öldürüldüğü gerçek video kesitlerini dronlarını pazarlarken tanıtım reklamı olarak kullanmakta bir sakınca görmemiştir. Benzer biçimde, 11 Eylül sonrası, pek çok Amerikan polisi, terörlü mücadele, istihbarat ve protestoları bastırma gibi konularda İsraili yetkililerden, bazen bizzat İsrail’e giderek eğitim almıştır. Bu anlamda “Filistin laboratuvarı, İsrail’in imzası niteliğinde bir satış noktası” olmuştur (Loewenstein, 2023).

Kampların ikinci görevi, “şimdiye kadar sıradan insanlar olan insanlardaki zalimlik yapmaya yönelik duyulmamış hazır-olma durumunun alıştırmasının yapıldığı okullar” olmaktır (Bauman, 1995: 201). Düne kadar kendi halinde, kimseye zararı olmadan yaşayıp giden sıradan bir Alman, içindeki, şimdiye kadar belki de habersiz olduğu zalim, her an zulmetmeye hazır olan yanı kamplarda kazandığı tecrübeyle geliştirebilir. Böylece kamplar, sadece cesetlerin değil zalimlerin de imal edildiği bir yere dönüşür. Ancak Bauman’ın zalim yetiştiren okulundan farklı olarak kamplar, toplumun tek tip olması istenen bireylerini yetiştiren okullar şeklinde de işleyebilir. Mesela, Çin’in Uygur toplama kamplarını tarif ederken kullandığı “aşırılar için yeniden-egitim hastanesi” ve “(suçlular için) meslek okulları” gibi tabirler, arzu edilen yapay bahçe düzeninin temin edilebilmesi için kampların nasıl eğitici ve ıslah edici okul işlevi gördüğüne işaret etmektedir. Yetkililer, kamplarda mesleki eğitimin yanı sıra Çince, milli güvenlik, terörizm-karşıtlığı ve Çin hukuk sistemi gibi konularda da eğitim verildiğini açıklamıştır. Buna ek olarak, askeri eğitimlerin de verildiği kamplarda, İslam karşıtlığının da hem doktrin düzeyinde hem de domuz eti yemeye ve alkol içmeye zorlamak gibi uygulama düzeyinde öğretildiği ve hücre hapsi, uykusuz ve aç bırakma, fiziksel ve psikolojik işkence ve hatta tecavüz gibi cezalandırma metotlarının da bu “eğitim” sürecinin bir parçası olduğu ortaya çıkmıştır (Çaksu, 2020: 180). Bu anlamda, saf bir Çin bahçesi dizayn etmeye çalışan Komünist Parti, kamplarda sadece zalimleri değil yeni Çinlileri de eğitmektedir. Ancak ceza, yani yaban otların kıyımı ve muhtemel pürüzlerin giderilmesi de bu eğitim sürecinin bir parçasıdır. Bauman’ın üçüncü görev olarak bahsettiği “kılıç”, aslında bu ceza sisteminin bir uzantısıdır. Zira

kamplar aynı zamanda, “muhalefetlerine müsamaha gösterilmeyeceğini” ve “rıızalarının aranmadığını” öğretmek için, “dikenli telin diğer tarafındakilerin kafası üzerinde duran kılıçlardı(r)” (Bauman, 1995: 201). Sistemi eleştirenlere, eleştirme niyetinde olanlara, sistemin dışında kalanlara, en geniş anlamıyla bahçenin yapay nizamındaki kusursuzluk imajını zerre kadar da olsa bozma ihtimali olan “ötekine” verilen bir mesajdır kamplar. Ötekinin, Habermas’ın kamusal alanında başlayan hikayesi kamplarda devam etmektedir.

Sonuç Yerine: İrk-Sonrası Bir Uyanış Çağı?

Kampların ve büyük ölçekli soykırımların modernleşmenin bir sonucu olduğunu gösterdikten sonra Bauman, makalesini geleceğe dair cevaplanmayı bekleyen sorularla bitirir: Kampların modern dünyanın bir parçası olduğu muhakkaktır ancak onda mündemiç, ayrılamaz bir parça olup olmadığı hâlâ kanıtlanmayı beklemektedir. Öyleyse, bu yüzyıl tarihçiler tarafından “Kamplar Çağı” olarak mı anılacaktır? Bunun yanıtının, yani Auschwitz’in ve Gulag’ın en kalıcı sonucunun ne olacağını zaman gösterecektir: Bu tecrübeye tekrar mı döneceğiz yoksa bu tecrübe sayesinde modernleşmenin karanlık yüzünün ve ilerlemenin insan maliyetinin bir muhasebesini yapıp 20. yüzyılı bir Uyanış Çağı olarak mı anacağız (Bauman, 1995: 206)?

Holokost’un utanılması gereken uzak bir mazi olarak hatırlandığını ve özellikle de faillerinin İsrail üzerinden günah çıkartmaya devam ettiğini düşünürsek, bu soruya Uyanış Çağı cevabını verenler olabilir. Üstelik geçtiğimiz yüzyılın yeniden-değerlendirmelere vesile bir Uyanış Çağı olduğu iddiasını güçlendirmek için *bu mantıkla* öne sürülebilecek örnekler de mevcuttur: Barack Hussein Obama’nın Amerikan başkanı veya Rishi Sunak’ın Birleşik Krallık, Humza Yousaf’un İskoçya başbakanı seçil(ebil)mesi, sadece Holokost Anma Günü değil, Siyahi Tarihi Haftası/Ayı (Black History Week/Month) ya da BM tarafından ilan edilen 15 Mart Uluslararası İslamofobiyle Mücadele Günü gibi anma kutlamaları.

Ancak öte yandan, 21. yüzyılın ilk çeyreğini bitirirken, Gazze/Filistin ve Doğu Türkistan başta olmak üzere, dünya coğrafyasına, özellikle de ulus devlet “sınırlarına” kör olmayan gözler, geçen yüzyılın bir Uyanış değil Kamplar Çağı olarak anılacağını kolaylıkla söyleyecektir. Zira bütün bu iade-i itibarlara ve şaşalı anmalara, hatta bun-

ların uluslararası ve kurumsal statülerine rağmen, mezkûr soykırım kampları şiddetlerini arttırarak devam edebilmektedir. Gazze zaten hepimizin gözleri önünde bir Muselmann fabrikasına dönüşmüşken,¹ Çin'in Doğu Türkistan'da uyguladığı aşamalı soykırım da yavaş yavaş gün yüzüne çıkmaktadır. Uluslararası haber ajanslarının ulaştığı gizli çekimlere ve belgelere ek olarak kamplardan kurtulan Uygurların ifadeleri de manzaranın 20. yüzyıl toplama kamplarından ileri teknolojileri hariç çok farklı olmadığına tanıklık etmektedir (Allahverdi, 2019; Hill vd., 2021). Fakat Auschwitz ve Gulag çapındaki bu kampların yanı sıra, ulus devletlerin sınırları da daha küçük boyuttaki kampların mekânları haline gelmiştir. Mesela 2020'de Yunanistan sınırında bulunan, göçmenlerin tutulduğu gizli "kara merkez" (Stevis-Gridneff vd., 2020) ve 2021'de Samos'ta açılan mülteci kamplarının bir yaşam alanından ziyade yeni teknolojilerle donatılmış bir hapishaneye benzeyen sistemi (Molnar, 2021) henüz soykırım aşamasına ulaşmamış insan kıyımının devam ettiği yerlerdendir. Benzer şekilde, ABD Göçmenlik ve Gümrük Muhafazasının (ICE) Irwin gözetim merkezindeki "İspanyolca-konuşan" göçmen kadınlara bir doktor tarafından rızaları ve bilgileri dışında kısırlaştırma operasyonlarının yapıldığı ortaya çıkmış ve bunun 20 yıldır sürdürüğü iddiaları da soruşturulmaya başlanmıştır (Bekiempis, 2020).

Peki Uyanış Çağı iddiasını destekleyenlerin sunabileceği bu kadar örneğe rağmen, hâlâ bir Kamplar Çağı içinde olmamız gerçeğini nasıl anlayabiliriz? Irkçılığın, katliamların, soykırımların muhakemesini yapıp da onların "sonrası" bir çağa geçtiyse veya Obama, Sunak, Holokost Anması ve İslamofobiyle Mücadele Günü vakaları gerçekleşebildiyse, 2020 Black Lives Matter (Siyahların Hayatı Değerlidir) hareketine ve şu anki Filistin protestolarına götüren süreçler ne ifade etmektedir? Burada ırk-sonrası (post-racial) durum tartışmaları bize yardımcı olabilir. En basit haliyle, ırk-sonrası toplum, ırkçılığın artık kötü ve utanılabilir bir mazi olarak geride bırakıldığı, anormal kabul edildiği bir duruma işaret etmektedir. Karşılaştığımız ırkçılıklar yapısal ve genel değil, kötü bireyler tarafından işlenen şahsi suçlar ve hatalardır. Eğitim imkanları, kurumlara erişim, istihdam fırsatları gibi "sosyal yaşamın temel koşulları, ırksal tercihlere, seçimlere ve kaynak-

¹ Muselmann, yani Müslüman, toplama kamplarında en uç noktaya gelmiş, artık yaşayan ölülere dönüşmüş Yahudiler için kullanılan tabirdir. Fabrika benzetmesi bağlamında da Agamben'in Arendt, Heidegger ve Rilke üzerinden tartıştığı "ceset imalatı" meselesine bakılabilir (Agamben, 1999).

lara, artık giderek daha az dayanmaktadır.” İnsanların yaşam şartlarını atandıkları ırk değil kişisel çabaları belirlemektedir (Goldberg, 2015: 2). Bahsettiğim örnekler, özellikle de Obama’nın seçilmesi ve Holokost Anmaları ırk-sonrasılık iddialarının en bilinen referanslarıdır. Ancak ırk-sonrasılığı bir paradoks veya mit olarak adlandıran uzmanlara göre, sonrasına yani sonuna geldiğimiz şey bir potansiyel, sistem veya yapı olarak ırk ve ırkçılık değil onların bazı tezahürleridir. Ki, post-ırkçılığın her toplumdaki hali de farklı olduğu için bu bazı tezahürler bile bazı toplumlarda devam etmektedir. Ancak daha önemli olan nokta bu sona gelişlerin aslında daha önce görülmemiş ve fark edil(e)meyen yeni ırkçılık anlayışlarına, düzenlerine ve düzenlemelerine yer açması ve eski ırkçılığın bu yeni yapıyla yer değiştirmesidir (Goldberg, 2015: 5). Bu anlamda ırk-sonrasılık, ırkın sonundan ziyade ırkçılığın bir uzantısı olan bir “yeni-ırksallık” a tekabül etmektedir (Goldberg, 2015: 24).

İrk-sonrasılıkla kuracağımız bir benzerlik üzerinden, aynı tespiti kamplar için de yapabiliriz ki benzerliğin de ötesinde, neredeyse tamamı ırkçılık sonucu ortaya çıkan kampları, bu durumun bir parçası olarak da düşünebiliriz. Bazı yeniden-değerlendirmelere ve uyanışlara rağmen, 20. yüzyıl, hafızalarımızda hâlâ tecrübesine tekrar dönülen bir Kamplar Çağı olarak yer etmektedir. Fotoğrafları Auschwitz sakinlerinininkiyle yan yana konulan Filistinlilerden de anlaşılacağı üzere 20. yüzyılı bugün için bir referans noktası haline getiren pek çok tecrübe, maalesef Kamplar Çağının ileri teknolojilerle donatılmış yeni-kamplarla sürdürüldüğünü göstermektedir.

Kaynakça

- Agamben, G. (1999). *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive* (D. Heller-Roazen, Çev.). Zone Books.
- Allahverdi, S. (2019, Kasım 17). *Çin’in Sincan’daki baskı politikasına ilişkin belge ortaya çıktı*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/cinin-sincandaki-baski-politikasina-iliskin-belge-ortaya-cikti/1647647>
- Bauman, Z. (1989). *Modernity and the Holocaust*. Polity.
- Bauman, Z. (1995). A Century of Camps? İçinde *Life in Fragments: Essays in Postmodern Morality* (ss. 192-206). Blackwell Publishing.
- Baumeister, D. (2021). Black Animality from Kant to Fanon. *Theory & Event*, 24(4), 951-976.

- Bayat, A. (2023, Aralık 8). *Juergen Habermas Contradicts His Own Ideas When It Comes to Gaza*. New Lines Magazine. <https://newlinesmag.com/argument/juergen-habermas-contradicts-his-own-ideas-when-it-comes-to-gaza/>
- Bekiempis, V. (2020, Aralık 22). More immigrant women say they were abused by Ice gynecologist. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/us-news/2020/dec/22/ice-gynecologist-hysterectomies-georgia>
- Çaksu, A. (2020). Islamophobia, Chinese Style: Total Internment of Uyghur Muslims by the People's Republic of China. *Islamophobia Studies Journal*, 5(2), 175-198.
- Dabashi, H. (2024, Ocak 18). *Thanks to Gaza, European philosophy has been exposed as ethically bankrupt*. Middle East Eye. <https://www.middleeasteye.net/opinion/war-gaza-european-philosophy-ethically-bankrupt-exposed>
- Deitelhoff, N., Forst, R., Günther, K., & Habermas, J. (2023, Kasım 13). *Principles of solidarity. A statement*. Normative Orders. <https://www.normativeorders.net/2023/grundsatz-e-der-solidaritat/>
- Derrida, J. (2017). *Gramatoloji* (İ. Birkan, Çev.). BilgeSu.
- Fanon, F. (1963). *The Wretched of the Earth* (C. Farrington, Çev.). Grove Press.
- Goldberg, D. T. (2015). *Are We All Postracial Yet?* Polity.
- Habermas, J. (1998). *The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory* (C. Cronin & P. De Greiff, Ed.). The MIT Press.
- Habermas, J. (2008). *Between Naturalism and Religion: Philosophical Essays* (C. Cronin, Çev.). Polity.
- Hall, S. (1996). The West and the Rest: Discourse and Power. İçinde S. Hall, D. Held, D. Hubert, & K. Thompson (Ed.), *Modernity: An Introduction to Modern Societies* (ss. 184-228). Blackwell Publishing.
- Hesse, B. (2007). Racialized Modernity: An Analytics of White Mythologies. *Ethnic and Racial Studies*, 30(4), 643-663.
- Hill, M., Campanale, D., & Gunter, J. (2021, Şubat 3). *"Their goal is to destroy everyone": Uighur camp detainees allege systematic rape*. <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-55794071>
- Laclau, E. (1990). *New Reflections on The Revolution of Our Time*. Verso.
- Loewenstein, A. (2023). *The Palestine Laboratory: How Israel Exports the Technology of Occupation Around the World*. Verso.
- Molnar, P. (2021, Eylül 27). *Inside new refugee camp like a 'prison': Greece and other countries prioritize surveillance over human rights*. The Conversation. <http://theconversation.com/inside-new-refugee-camp-like-a-prison-greece-and-other-countries-prioritize-surveillance-over-human-rights-168354>
- Mouffe, C. (2013). *Agonistics: Thinking the World Politically*. Verso Books.

- Özkan, Ş. (2024, Mart 15). *İsrailli yetkililerin nefret söylemi Gazze’de soykırımı teşvik ediyor*. <https://www.aa.com.tr/tr/ayrimcilikhatti/ayrimcilik/israilli-yetkililerin-nefret-soylemi-gazgede-soykirimi-tesvik-ediyor/1819411>
- Quds Press. (2014, Şubat 28). *Report unveils the use of Palestinian detainees for Israeli medical testing*. Middle East Monitor. <https://www.middleeastmonitor.com/20140228-report-unveils-the-use-of-palestinian-detainees-for-israeli-medical-testing/>
- Rancière, J. (1999). *Disagreement: Politics and Philosophy*. University of Minnesota Press.
- Schmitt, C. (2007). *The Concept of the Political: Expanded Edition* (G. Schwab, Çev.). University of Chicago Press.
- Sowemimo, A. (2021, Ocak 11). *The racist and unethical origins of modern gynecology*. Clue. <https://helloclue.com/articles/culture/the-racist-and-unethical-origins-of-modern-gynecology>
- Steizinger, J. (2021). *Dehumanizing strategies in Nazi ideology and their anthropological context* (M. Kronfeldner, Ed.; ss. 98-111). Routledge.
- Stevis-Gridneff, M., Kingsley, P., Willis, H., Almkhtar, S., & Browne, M. (2020, Mart 10). ‘We Are Like Animals’: Inside Greece’s Secret Site for Migrants. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2020/03/10/world/europe/greece-migrants-secret-site.html>
- Swart, M. (2020, Haziran 7). ‘Music to kill to’: Rwandan genocide survivors remember RTL. Al Jazeera. <https://www.aljazeera.com/features/2020/6/7/music-to-kill-to-rwandan-genocide-survivors-remember-rtlm>